

CEMAATLE NAMAZ KILMANIN ÖNEMİ VE EZANA İCABET

Dr. Mehmet CANBULAT

I- Konunun Planı

- A- Cemaat Kavramı
- B- Cemaatle Namaz Kılmanın Fazileti
- C- Ezana İcabetin Önemi
- D- Cemaatin Şart Koşulduğu İbadetler
- E- Kadınların Cemaate İştirakleri
- F- Cemaate katılmamayı meşru kılan Mazeretler
- G- Cemaatle Namaz Kılmanın Hikmetleri

II- Konunun Açılımı ve İşlenişi

Konuya cemaat ve ezan kavramları açıklanarak başlanır. Daha sonra ilgili ayet ve hadisler ışığında cemaatle namaz kılmanın ve ezana icabetin önemi anlatılır. Dinimizde namazların cemaatle kılınmasının teşvik edildiği ancak, bazı namazların geçerli olabilmesi için cemaatin şart koşulduğu hususuna değinilir. Konu gerek Hz. Peygamber ve gerekse sahabenin uygulama örnekleriyle anlatılarak canlı bir tablo halinde sunulur. Bu arada cemaatle namaz kılmanın hikmetleri üzerinde durulur. Ayrıca belirli mazeretlerin bulunması halinde cemaatin terk edilebileceği ifade edilir. Vaazın sonuna doğru genel bir değerlendirme yapılır ve cemaatle namaz kılmanın önemi vurgulanır.

III- Konunun özet sunumu

Namazı imamla birlikte kılan topluluğa cemaat adı verilir. Dinimizde namazların cemaatle kılınması teşvik edilerek, cemaatle kılınan namaza verilecek sevabın tek başına kılınacak namazın sevabından yirmi beş veya yirmi yedi kat daha fazla olduğu ve cemaate gitmek için atılacak her adımın mükâfatlandırılacağı bildirilmiş, ayrıca cemaate katılacakların sayısı artıka kılınan namazın sevabının da artacağı haber verilmiş, bazı ibadetler için ise cemaat şart koşulmuştur. Müslümanlar arasındaki manevi bağların en önemli tezahürlerinden biri de namazların cemaatle kılınmasıdır. Namazların cemaatle kılınması, Müslümanların birbirleriyle görüşüp hallerinden haberdar olmalarına, bilgi alışverişinde bulunmalarına, aralarında disiplin, sevgi ve düzenin yerleşmesine ve ibadetlerini severek

yapmalarına vesile olur. Hz. Peygamber'in hayatı boyunca cemaate namaz kıldırması, hastalandığında da namazını yalnız başına değil de Hz. Ebû Bekir'in arkasında kılmış olması, konunun dinimizdeki yerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca, Hz. Peygamber'den düşman korkusunun bulunduğu sefer halinde bile Müslümanlara namazı cemaatle kıldırmasının istenmesi (Nisâ, 4/101-102), namazları cemaate kılmanın ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Cemaatin dinimizdeki önemine rağmen belirli mazeretlerin bulunması halinde terkedilmesi mümkündür.

IV- Konu işlenirken başvurulabilecek bazı ayetler

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ

“Namazı kılın, zekatı verin. Rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin”¹
Cuma, 62/9; Nisâ, 4/101-102;

V- Konu işlenirken başvurulabilecek bazı hadisler

عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: صَلَاةُ الْجَمَاعَةِ أَفْضَلُ مِنْ صَلَاةِ الْفَدِّ بِسَبْعٍ وَعِشْرِينَ دَرَجَةً

İbni Ömer (r.a)'dan rivayet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: “Cemaatle kılınan namaz, tek başına kılınan namazdan yirmi yedi derece daha faziletlidir.”²

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: صَلَاةُ الرَّجُلِ فِي جَمَاعَةٍ تُضَعَّفُ عَلَى صَلَاتِهِ فِي بَيْتِهِ وَفِي سُوقِهِ خَمْسًا وَعِشْرِينَ ضِعْفًا، وَذَلِكَ أَنَّهُ إِذَا تَوَضَّأَ فَأَحْسَنَ الْوُضُوءَ، ثُمَّ خَرَجَ إِلَى الْمَسْجِدِ، لَا يُخْرِجُهُ إِلَّا الصَّلَاةُ، لَمْ يَخْطُ خَطْوَةً إِلَّا رُفِعَتْ لَهُ بِهَا دَرَجَةٌ، وَحُطَّتْ عَنْهُ بِهَا خَطِيئَةٌ، فَإِذَا صَلَّى لَمْ تَزَلِ الْمَلَائِكَةُ تُصَلِّي عَلَيْهِ مَا دَامَ فِي مُصَلَّاهُ، مَا لَمْ يُحْدِثْ تَقُولُ اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيْهِ، اللَّهُمَّ ارْحَمْهُ. وَلَا يَزَالُ أَحَدُكُمْ فِي صَلَاةٍ مَا انْتَهَرَ الصَّلَاةَ

Ebû Hüreyre (r.a) 'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: “Bir kimsenin cemaatle kıldığı namazın sevabı, evinde ve çarşı pazarda kıldığı namazdan yirmi beş kat daha fazladır. O kimse abdestini güzelce alıp, sonra sadece namaz kılmak maksadıyla mescide giderse attığı her adım sebebiyle bir derece yükseltilir, bir hatası da silinir. Namazını kıldıktan sonra abdestini bozmadan namaz kıldığı yerde kaldığı müddetçe,

¹ Bakara 2/43

² Buhârî, Ezân 30, (I,158); Müslim, Mesâcid 249 (I,450).

melekler ona: Allahım! Ona rahmetinle muamele et, ona acı! diyerek dua etmeye devam ederler. O kimse namazı beklediği sürece namazda imiş gibidir.”³

وَعَنْهُ قَالَ: أَتَى النَّبِيَّ رَجُلٌ أَعْمَى، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، لَيْسَ لِي قَائِدٌ يُقِودُنِي إِلَى الْمَسْجِدِ، فَسَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ أَنْ يُرَخِّصَ لَهُ فَيُصَلِّيَ فِي بَيْتِهِ، فَرَخِّصَ لَهُ، فَلَمَّا وُلَّى دَعَاهُ فَقَالَ لَهُ: هَلْ تَسْمَعُ النَّدَاءَ بِالصَّلَاةِ؟ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: فَأَجِبْ .

Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivayet edildiğine göre, Peygamber’e (s.a.v) âmâ bir adam gelip: Yâ Resûlellah! Beni mescide götürecek bir kimsem yok, diyerek namazı evinde kılabilmek için Resûlullah (s.a.v)’den kendisine müsaade etmesini istedi. Peygamber Efendimiz de müsaade etti. Âmâ dönüp giderken Resûl-i Ekrem onu çağırarak: “Sen namaz için ezan okunduğunu işitiyor musun?” diye sordu. Âmâ: Evet, cevabını verdi. Hz. Peygamber “O halde davete icâbet et, cemaate gel” buyurdular⁴

وَعَنْ عَبْدِ اللَّهِ - وَقِيلَ: عَمْرُو بْنُ قَيْسٍ الْمَعْرُوفِ بِابْنِ أُمِّ مَكْتُومِ الْمُؤَدِّنِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ الْمَدِينَةَ كَثِيرَةُ الْهَوَامِّ وَالسَّبَاعِ. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ: تَسْمَعُ حَيَّ عَلِي الصَّلَاةِ، حَيَّ عَلَى الْفَلَاحِ، فَحَيَّ هَلَاءُ.

Kendisine Amr İbni Kays da denilen meşhur müezzin Abdullah İbn Ümmü Mektûm, ‘Yâ Resûlellah! Kuşkusuz, Medine’nin zehirli haşereleri ve yırtıcı hayvanları çoktur, dedi. Resûlullah (s.a.v), “Hayye ‘ale’s-salâh, hayye ‘ale’l-felâh’ı işitiyor musun? Öyleyse mescide gel” buyurdu.⁵

وَعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَقَدْ هَمَمْتُ أَنْ أَمَرَ بِحَطَبٍ فَيُحْتَطَبَ، ثُمَّ أَمَرَ بِالصَّلَاةِ فَيُؤَدَّنَ لَهَا، ثُمَّ أَمَرَ رَجُلًا فَيُؤَمِّمُ النَّاسَ، ثُمَّ أَخَالَفَ إِلَى رَجَالٍ فَأُحْرَقَ عَلَيْهِمْ بِيَوْتِهِمْ

Ebû Hüreyre(r.a.) ’den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: “Canımı gücü ve kudretiyle elinde tutan Allah’a yemin ederek söylüyorum, içimden öyle geçiyor ki, odun toplamayı emredeyim, odun yığılsın. Sonra namazı emredeyim, ezan okunsun. Daha sonra bir adama

3 Buhârî, Ezân 30 (I,158-159); Müslim, Mesâcid 272, (I,459).

4 Müslim, Mesâcid 255, (I,452). Nesâî, İmâmet 50, (II,108-109).

5 Ebû Dâvûd, Salât 46, (I,375). Nesâî, İmâmet 50, (II,108-109).

cemaate imam olmasını emredeyim. En sonunda cemaate gelmeyen adamlara gidip onlar içindeyken evlerini yakayım.”⁶

عن ابن مسعود رضي الله عنه قال: مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَلْقَى اللَّهَ تَعَالَى غَدًا مُسْلِمًا، فَلْيَحَافِظْ عَلَي هَؤُلَاءِ الصَّلَوَاتِ، حَيْثُ يُنَادَى بِهِنَّ، فَإِنَّ اللَّهَ شَرَعَ لِنَبِيِّكُمْ سُنَنَ الْهُدَى، وَإِنَّهُنَّ مِنْ سُنَنِ الْهُدَى، وَلَوْ أَنْكُمْ صَلَّيْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ كَمَا يُصَلِّي هَذَا الْمُتَخَلِّفُ فِي بَيْتِهِ لَتَرَكْتُمْ سُنَّةَ نَبِيِّكُمْ، وَلَوْ تَرَكْتُمْ سُنَّةَ نَبِيِّكُمْ لَضَلَلْتُمْ، وَلَقَدْ رَأَيْتَنَا وَمَا يَتَخَلَّفُ عَنْهَا إِلَّا مُنَافِقٌ مَعْلُومُ النَّفَاقِ، وَلَقَدْ كَانَ الرَّجُلُ يُؤْتَى بِهِ، يُهَادَى بَيْنَ الرَّجُلَيْنِ حَتَّى يُقَامَ فِي الصَّفِّ. وَفِي رَوَايَةٍ لَهُ قَالَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ عَلَّمَنَا سُنَنَ الْهُدَى، وَإِنَّ مِنْ سُنَنِ الْهُدَى الصَّلَاةَ فِي الْمَسْجِدِ الَّذِي يُؤَدَّنُ فِيهِ.

İbn Mes'ûd (r.a) şöyle dedi: “Yarın Allah’a müslüman olarak kavuşmak isteyen kimse, şu namazlara ezan okunan yerde devam etsin. Şüphesiz ki Allah Teâlâ sizin peygamberinize hidayet yollarını açıklamıştır. Bu namazlar da hidayet yollarındandır. Şayet siz de cemaati terkedip namazı evinde kılan şu adam gibi namazları evinizde kılacak olursanız, peygamberinizin sünnetini terketmiş olursunuz. Peygamberinizin sünnetini terkederseniz sapıklığa düşmüş olursunuz. Vallahi ben, nifakı bilinen bir münafıktan başka namazdan geri kalanımız olmadığını görmüşümdür. Allah’a yemin ederim ki, bir adam iki kişi arasında sallanarak namaza getirilir ve safa durdurulurdu”. Müslim’in bir rivayetinde İbn Mes’ûd şöyle demiştir: “Şüphesiz Resûlullah (s.a.v) bize hidayet yollarını öğretmiştir. İçinde ezan okunan mescidde namaz kılmak da hidayet yollarındandır”.⁷

عن أبي الدرداء رضي الله عنه قال: سمعت رسول الله يقول: ما من ثلاثة في قرية ولا بدو لا تقام فيهم الصلاة إلا قد استحوذ عليهم الشيطان. فعليكم بالجماعة، فإنما يأكل الذئب من الغنم القاصية

Ebu’d-Derdâ (r.a) şöyle dedi: Resûlullah sallallahu (s.a.v)’i: “Bir köy veya kırdaki üç kişi birlikte bulunur da namazı aralarında cemaatle kılmazlarsa, şeytan onları kuşatıp yener. Şu halde cemaate devam ediniz. Muhakkak ki sürüden ayrılan koyunu kurt yer” buyururken işittim.⁸

6 Buhârî, Ahkâm 52, (VIII,127); Ezân 29, (I,158); Müslim, Mesâcid 251-254, (I,451-452).

7 Müslim, Mesâcid 256-257, (I,453); Nesâî, İmâmet 50, (II,108-109).

8 Ebû Dâvûd, Salât 46, (I,371); Nesâî, İmâmet 48(II,106-107).

عَنْ عَثْمَانَ بْنِ عَفَّانَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ يَقُولُ: مَنْ صَلَّى الْعِشَاءَ فِي جَمَاعَةٍ، فَكَأَنَّمَا قَامَ نِصْفَ اللَّيْلِ، وَمَنْ صَلَّى الصُّبْحَ فِي جَمَاعَةٍ، فَكَأَنَّمَا صَلَّى اللَّيْلَ كُلَّهُ.

Osman İbn Affân (r.a) şöyle dedi: Resûlullah (s.a.v)'i: "Yatsı namazını cemaatle kılan kimse, gece yarısına kadar namaz kılmış gibidir. Sabah namazını cemaatle kılan kimse ise bütün gece namaz kılmış gibidir".⁹

وفي رواية الترمذي عن عثمان بن عفان رضي الله عنه قال: قال رسول الله: مَنْ شَهِدَ الْعِشَاءَ فِي جَمَاعَةٍ كَانَ لَهُ قِيَامُ نِصْفِ لَيْلَةٍ، وَمَنْ صَلَّى الْعِشَاءَ وَالْفَجْرَ فِي جَمَاعَةٍ، كَانَ لَهُ كَقِيَامِ لَيْلَةٍ.

Tirmizî'nin Sünen'deki rivayeti şöyledir: Osman İbn Affân (r.a)'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: "Yatsı namazında cemaatte bulunan kimseye, gecenin yarısına kadar namaz kılmış gibi sevap vardır. Yatsı ve sabah namazlarında cemaatte bulunan kimseye ise, bütün gece namaz kılmış gibi sevap vardır."¹⁰

عن أبي هريرة رضي الله عنه، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: وَلَوْ يَعْلَمُونَ مَا فِي الْعَتَمَةِ وَالصُّبْحِ لَأَتَوْهُمَا وَلَوْ حَبَوًّا

Ebû Hüreyre (r.a)den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: "İnsanlar yatsı namazı ile sabah namazındaki fazilet ve sevabı bilselerdi, emekleyerek bile olsa mutlaka camiye, cemaate gelirlerdi."¹¹

وعنه قال: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: لَيْسَ صَلَاةٌ أَثْقَلُ عَلَى الْمُنَافِقِينَ مِنْ صَلَاةِ الْفَجْرِ وَالْعِشَاءِ وَلَوْ يَعْلَمُونَ مَا فِيهِمَا لَأَتَوْهُمَا وَلَوْ حَبَوًّا.

Ebû Hüreyre (r.a)'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah sallallahu (s.a.v) şöyle buyurdu: "Münafıklara sabah ve yatsı namazından daha ağır gelen hiçbir namaz yoktur. İnsanlar bu iki namazda ne kadar çok ecir ve sevap olduğunu bilselerdi, emekleyerek de olsa cemaate gelirlerdi."¹²

9 Müslim, Mesâcid 260, (I,454).

10 Ebû Dâvûd, Salât 47, (I,376).

11 Buhârî, Ezân 9 (I,152). 32, (I,159); Müslim, Salât 129 (I,325).

12 Buhârî, Mevâkîf 20, (I,141); Ezân 34, (I,160); Müslim, Mesâcid 252, (I,451-452).

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: لَوْ يَعْلَمُ النَّاسُ مَا فِي النِّدَاءِ وَالصَّفِّ الْأَوَّلِ، ثُمَّ لَمْ يَجِدُوا إِلَّا أَنْ يَسْتَهْمُوا عَلَيْهِ لاسْتَهَمُوا عَلَيْهِ، وَلَوْ يَعْلَمُونَ مَا فِي التَّهَجِيرِ لاسْتَبَقُوا إِلَيْهِ، وَلَوْ يَعْلَمُونَ مَا فِي الْعَتَمَةِ وَالصُّبْحِ لَأَتَوْهُمَا وَلَوْ حَبَوًّا.

Ebû Hüreyre (r.a)'den rivâyet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: “İnsanlar ezan okumanın ve namazda birinci safta bulunmanın ne kadar faziletli olduğunu bilselerdi, sonra bunları yapabilmek için kur’a çekmek zorunda kalsalardı kur’a çekerlerdi. Şayet camide cemaate erken yetişmenin ne kadar faziletli olduğunu bilselerdi, birbirleriyle yarışa girerlerdi. Eğer yatsı namazı ile sabah namazındaki fazileti bilselerdi, emekleyerek ve sürünerek de olsa bu iki namaza gelirlerdi.”¹³

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ يَقُولُ: إِذَا سَمِعْتُمُ الْمُؤَذِّنَ فَقُولُوا مِثْلَ مَا يَقُولُ، ثُمَّ صَلُّوا عَلَيَّ، فَإِنَّهُ مَنْ صَلَّى عَلَيَّ صَلَاةً صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ بِهَا عَشْرًا، ثُمَّ سَلُوا اللَّهَ لِي الْوَسِيلَةَ، فَإِنَّهَا مَنْزِلَةٌ فِي الْجَنَّةِ لَا تَبْغِي إِلَّا لِعَبْدٍ مِنْ عِبَادِ اللَّهِ وَأَرْجُو أَنْ أَكُونَ أَنَا هُوَ، فَمَنْ سَأَلَ لِي الْوَسِيلَةَ حَلَّتْ لَهُ الشَّفَاعَةُ.

Abdullah İbn Amr İbn Âs (r.a)'dan rivayet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: “Ezani işittiğiniz zaman, müezzinin söylediklerinin aynısını siz de söyleyin. Sonra bana salâvat getirin. Çünkü bir kimse bana bir defa salâvat getirirse, Allah buna karşılık ona on defa salât eder. Daha sonra benim için Allah’tan vesîleyi isteyin. Çünkü vesîle, cennette Allah’ın kullarından bir tek kuluna lâyık olan bir makamdır. O kulun ben olacağımı umuyorum. Benim için vesîleyi isteyen kimseye şefatim vâcip olur.”¹⁴

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: إِذَا سَمِعْتُمُ النِّدَاءَ، فَقُولُوا كَمَا يَقُولُ الْمُؤَذِّنُ.

Ebû Saîd el-Hudrî (r.a)'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: “Ezani işittiğiniz zaman siz de müezzinin söylediklerini söyleyiniz.”¹⁵

13 Buhârî, Ezân 9, (I,152); 32, (I,159); Müslim, Salât 129, (I,325).

14 Müslim, Salât 11, (I,288-289); Ebû Dâvud, Salât 36, (I,359-360).

15 Buhârî, Ezân 7, (I,152); Müslim, Salât 10-11, (I,288).

عَنْ جَابِرِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: مَنْ قَالَ حِينَ يَسْمَعُ النَّدَاءَ: اللَّهُمَّ رَبِّ هَذِهِ الدَّعْوَةُ التَّامَّةُ، وَالصَّلَاةُ الْقَائِمَةُ، آتِ مُحَمَّدًا الْوَسِيلَةَ، وَالْفَضِيلَةَ، وَابْعَثْهُ مَقَامًا مَحْمُودًا الَّذِي وَعَدْتَهُ، حَلَّتْ لَهُ شَفَاعَتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

Câbir (r.a)'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: “Kim ezanı işittiği zaman: Ey şu eksiksiz davetin ve kılınacak namazın rabbi Allahım! Muhammed’e vesîleyi ve fazîleti ver. Onu, kendisine vaadettiğin makâm–ı mahmûda ulaştır, diye dua ederse, kıyamet gününde o kimseye şefâatim vâcib olur.”¹⁶

عَنْ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ أَنَّهُ قَالَ: مَنْ قَالَ حِينَ يَسْمَعُ الْمُؤَدِّنَ: أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، رَضِيتُ بِاللَّهِ رَبًّا، وَبِمُحَمَّدٍ رَسُولًا، وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا، غُفِرَ لَهُ ذَنْبُهُ.

Sa’d İbni Ebî Vakkas (r.a)'den rivayet edildiğine göre, Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: “Kim müezzini işittiği zaman: Tek olan ve ortağı bulunmayan Allah’tan başka ilâh olmadığına, Muhammed’in O’nun kulu ve resûlü olduğuna şahitlik ederim. Rab olarak Allah’tan, resûl olarak Muhammed’den, din olarak İslâm’dan razı oldum, derse, o kimsenin günahları bağışlanır.”¹⁷

VI- Yararlanılabilecek Bazı Kaynaklar

1. Mehmet Zihni, Ni’met-i İslâm, İst. 1326, s. 189-191, 217-220
2. Ö. Nasuhi BİLMEN, Büyük İslâm İlmihali, 138-151
3. Mustafa UZUNPOSTALCI, T. D. V. İslâm Ansiklopedisi, “Cemaat” maddesi
4. Nevevî, Riyazü’s-salihin Terceme ve Şerhi, Müt. M. Yaşar KANDEMİR, İ. L. ÇAKAN, R. KÜÇÜK, Erkam yay., İst., 1997, V/178-194, 231-245
5. Vecdi AKYÜZ, Mukayeseli İbadetler İlmihali, İst., 1995, I/381-392; II/1-11
6. Komisyon, Kur’an Yolu, D.İ.B, Yay., Ankara, 2003, (ilgili ayetlerin tefsiri.)

16 Buhârî, Ezân 8, (I,152); Ebû Dâvûd, Salât 37, (I,362).

17 Müslim, Salât 13, (I,290).